

دیدگاه‌های رازی در دانش دندان پزشکی

سخنرانی به مناسبت روز داروسازی و رازی، دوم شهریورماه ۱۴۰۱، دانشگاه علوم پزشکی ایران، موزه و کتابخانه

ملک و فرهنگستان علوم پزشکی

محمدابراهیم ذاکر

دندان پزشکی و پژوهشگر تاریخ پزشکی

۱	دیدگاه‌های رازی در دندان پزشکی
۱	چکیده‌ای از زیست‌نامه رازی
۲	بی‌توجهی تاریخ پزشکی نگاران درباره رازی
۴	پزشک فراندیش
۶	داروساز نوگرا
۶	کیمیاگر و شیمیست
۶	کیمیاگری که پایه‌های شیمی علمی را بنیاد نهاد
۸	نگاه رازی به دانش دندان پزشکی
۸	الف) دندان پزشکی پیشگیری
۸	پاییدن و پیشگیری
۱۰	ب) درمان بافت‌های نرم و سخت دهان
۱۰	دارودرمانی
۱۰	درمان بافت‌های نرم دهان
۱۰	درمان دستی به همراه کاربرد دارو
۱۱	درمان بافت‌های سخت دهان
۱۱	درمان دندان
۱۱	پُرکردن و درمان درد دندان (روت کانال تراپی)
۱۲	کشیدن دندان
۱۳	جرمگیری، سپید و تمیزکردن
۱۳	درمان دارویی دندان‌ها
۱۴	افزایش درازای دندان
۱۵	بستن دندان‌ها جنبان

دکتر محمد ابراهیم

۱۵ شکستگی فک پایین
۱۵ شکسته‌بندی آروارهٔ شکستهٔ پایین
۲۱ ابزار
۲۵ کوتاه‌سخنانی از رازی
۲۷ کتاب‌نامه
۲۷ نمایهٔ کتاب و مقاله

دکتر محمد ابراهیم
ذکر

دیدگاه‌های رازی در دندان‌پزشکی

پیش‌گفتار

رازی ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م)، اندیشمندی خردگرا و آزمون‌گر، فیلسوفی گنوسیست و هواخواه جهان‌بینی هندوایرانی و متهم به مانی‌گرایی، پزشک و درمان‌گری نواندیش، پایه‌گذار و پدر دانش شیمی نوین و داروسازی نوآور است که در دانش دندان‌پزشکی نیز آثاری نوشتاری بسیار به جا نهاده است. او دیدگاه‌های پیشینیان خود را در دانش دندان‌پزشکی از سراسر جهان، از یک سو یونان و اسکندریهٔ مصر و از سوی دیگر هند و ایران در کتاب الحاوی فی الطب، المنصوری، التقسیم و التشجیر؛ یا تقاسیم العلل و دیگر کتاب‌هایش گردآورده و افزون بر آن دیدگاه‌های خود را در کنار هر کدام به نشان تأیید؛ یا رد و نقض و یا نوآوری خود ثبت کرده است.

چکیده‌ای از زیست‌نامهٔ رازی

همهٔ تاریخ پزشکی نگاران رازی بر این باورند که رازی در ری زاده و بالیده شد و در همین شهر چشم از جهان فروبست و در آن خاک آرمید، پس از این رو است که او را رازی خوانند. جاه و جایگاه رازی در میان اندیشمندان به اندازه‌ای والاست که دربارهٔ آن همین بسنده است که دانشمندی بزرگ هم‌چون بیرونی، ابوریحان محمد فرزند احمد (۳۶۲ - ۴۴۰ ق)، در اوج بلندآوازی، در سن ۶۵ ق (۶۳ خ) به گردآوری نام کتاب‌ها و رساله‌هایش در سال ۴۲۷ ق اقدام کرد و وی را اندیشمندی بزرگ، با هوش سرشار و دست‌یافته به نهایت علم به شمار آورد. **دیدگاه بیرونی:** اگر نزد بزرگ و ارزشمند نبودی، چنین کاری را به انجام نمی‌رساندم؛ زیرا این کار، مایهٔ برانگیختن دشمنی مخالفان با من است، ایشان گمان خواهند برد که من از پیروان تو هستم.

دیدگاه‌های رازی در دندان‌پزشکی

۱

دکتر محمد ابراهیم
ذکر

بیرونی در ادامه می‌گوید: زیرا رازی توجهی ویژه به کتاب‌های مانی و پیروانش داشت و افکار رسوابرانگیز برگزید^۱.
دیدگاه ابن‌سینا: شهرزوری توصیف ابن‌سینا از رازی را یاد می‌کند: نویسنده پرتلاش است که توانایی بالایی در بررسی پیشاب و پیخال بود. همواره دیدگاهش در تشخیص بیماری درست و به‌جای بود؛ زیرا او در درمان‌های پزشکی به بالاترین مرتبت دست یافت و سخن درباره پلیدی‌ها و بی‌اخلاقی‌های پزشکان دنیاپرست و ناپزشکان نادان روزگارش بسیار گفت. او نکوهش‌گرانه ادامه می‌دهد که کاش تنها به کار پزشکی می‌پرداخت و به موضوعات روی نمی‌آورد که ورای ظرفیتش بود؛ البته ابن‌سینا، بعدها، همین گفته را درباره خودش نیز آورد^۲.

بی‌توجهی تاریخ پزشکی نگاران درباره رازی

چرا باید ریز زندگی رازی بزرگ، با این مرتبت علمی و با این توان بالای پُرنویسی، از تیررس نازک‌بینی تاریخ‌نگاران دور بماند؟
 ۱- دیرآمدن و زودرفتن از پایتخت، برخی گمانه‌زنی‌ها آموزش پزشکی او را در میان‌سال می‌دانند و آن را به تقریب آغاز آمدنش به بغداد می‌شمردند و او پس از کسب شهرت، در اوج بلندآوازی از پایتخت خلیفگان دور شد؛
 ۲- گروهی بی‌پروایی او را در انتقاد از بزرگان فلسفه، حکمت، طبیعیات، پزشکی، شیمی و داروشناسی می‌دانند. صدها نمونه از نقد پزشکی او را می‌توان در کتاب *حواي في الطب* ردیابی کرد که جداگانه آن‌ها گردآوری کرده‌ام.
 رازی بیش از چهل کتاب و رساله در نقد و نقض پیشینیان و همگان خود در زمینه‌های گوناگون علمی دارد.
 ۳- و گروهی عامل مهم‌تری را برای آن بازمی‌گویند و آن آزادگی و دگراندیشی او بوده است، مانند باور او به قدماء خمسه که انگیزه‌ای برای مخالفت بسیاری از اندیشمندان درباری و غیردرباری با او می‌شود، مانند ابوحنیفان رازی و بسیاری دیگر که پس از او آمدند. این اتهامات سببی در بی‌توجهی تاریخ پزشکی نویسان به او به شمار می‌آید.

^۱ رسالة البيروني في فهرست كتب ابن زكرياء الرازي، فهرست کتاب‌های رازی و نام‌های کتاب‌های بیرونی / از ابوریحان محمد بن احمد بیرونی و المشاطة لرسالة الفهرست / از ابواسحق ابراهیم بن محمد معروف به غضنفر تبریزی؛ تصحیح و ترجمه و تعلیق از مهدی محقق، تهران، ۱۳۶۶خ، ۶۴ و ۶۶. ← فهرست

^۲ نزهة الأرواح و روضة الأفرح، ۲۹۵؛ فهرست، ابن‌ندیم، تجدد، ۶۴۱؛ طبقات الأطباء و الحكماء، ابن‌جلجل، برگردان امامی، ۱۵۳؛ تاریخ الحكماء، قفطی ۳۷۴؛ عیون، برگردان ذاکر، ج ۲، ۷۱۰؛ مجمع النفايس، ۳۲۶ - ۳۳۳.

بهررو از یک سو بداندیشان خانه فکر نظام حاکم عرصه را بر او در پایتخت تنگ کردند و او را با داشتن ریاست بیمارستان ناگزیر به جدا شدن از پایتخت و کانون دانش آن روزگار و به بازگشت به زادگاهش کردند و از سوی دیگر هم‌میهنان مخالفش، نیز دست از فشار آوردن بر او نکشیدند و آزادی بیان و گفتار را از او سلب کردند. با آن که دو کتاب خود را به امیر منصور فرزند اسحاق سامانی (۲۹۲ - ۲۹۶ ق) فرمانروای ری پیشکش کرد، ولی بازهم شرایط زیستی را برایش دشوارتر کردند، در پایان کسی که درمانگر، یار و یاور بی‌کسان و مستمندان بیمار بود، خود در تهیدستی و بیماری، چشم از جهان فرو بست.

ابن ندیم (ز: ۳۷۷ ق) در فهرست: ابن جلجل (ز: ۳۷۷ ق) در کتاب طبقات الأطباء و الحكماء؛ ابن صاعد اندلسی (د: ۴۶۲ ق) در کتاب التعریف بطبقات الامم؛ قفطی (د: ۴۴۶ ق) در تاریخ الحكماء؛ ابن ابی اصیبعه (د: ۶۶۸ ق) در عیون الانباء؛ شهرزوری (ز: ۶۷۸ ق) در کتاب خود تاریخ الحكماء [نزهة الأرواح و روضة الأفرح]؛ سالک الدین حمویی (ز: ۱۰۳۲ ق) در مجمع النفائس و حجة العرائس

هرکدام گوشه‌هایی از زندگی رازی را بازگفته‌اند: نوجوانی را به یادگیری ادبیات، سرودن، فراگیری موسیقی می‌گذراند. آغاز جوانی را به پژوهش گسترده در دانش کیمیا گذراند تا کجایی که سرآمد روزگار شد و دچار آسیب چشم گشت و ناگزیر از درمان و گفتگوی وی با چشم‌پزشک و دانستن پزشکی کیمیا برتر است و زمینه‌ای برای کارآزمودگی بالای او در داروسازی شد و نیز عاملی برای تشخیص درست‌تر بیماری‌ها و درمان به‌جای آن‌ها گشت. آوازه درمان‌های شگفت‌انگیزش فراگیر و همواره بر سر زبان‌های مردم مانده است. همگی او را به گردآوری کتاب بزرگ و دایره‌المعارف سترگ حاوی الکبیر تحسین می‌کنند. او را یگانه روزگار، آگاه به علوم اوایل، جالینوس عرب و طبیب مارستان نامیدند. همگی او را دارای دیدگاه‌هایی بسیار دور از ایده‌لوژی حاکمیت و عامه مردم می‌دانستند.

رازی رادمردی کریم، فرزانه، آموزنده، نیکوکار، مهرورز و تیمارگر بیماران، به ویژه مستمندان بود و پیوسته تا زمان بهبودی به دیدارشان می‌رفت و هر چه در توان داشت برای تندرستی آنان انجام می‌داد و برای آن‌ها مقرری می‌گذاشت.^۱ همواره در حال نوشتن و خواندن بود و هیچ‌گاه دستش تهی از کتاب نبود.

^۱ فهرست، برگردان تجدد، ۵۳۱؛ تاریخ الحكماء، بهین دارابی، ۳۷۵.

او کوشا و پیگیر در جهت هر چه روشن‌تر کردن تاریکی‌ها و پیچیدگی‌های دانش پزشکی و آشکار کردن نادانسته‌ها و رازهای ناگفته و پنهان آن و دیگر دانش‌ها بود، به گونه‌ای که هیچ‌گونه توجهی جز آگاه شدن و دست‌یافتن به نوشته‌های گذشتگان فرهیخته و اندیشمند نداشت.

او بیشتر وقت خود را برای آموزش و فراگیر پزشکی و روشن کردن پیچیدگی‌های آن و روشن‌گری راز و رمز آن گذاشت و کوشش فراوان برای آگاهی‌یافتن از نوشته‌های پیشینیان و دست‌یابی به دانش‌های گوناگون دوران خود داشت.^۱ همواره بیمارستان جایگاه درمان‌گری برایش بود و از سوی دیگر کلاس درس و بحث با شاگردانش بود و در ضمن کنار آن به آزمایش‌های کیمیاگری و داروسازی خود می‌پرداخت و در هر سه زمینه شاگردانی پرورش داد. از آن‌جا که کارش در بیمارستان بود، همواره بیشتر بیمارانش، تهیدست بودند، چه در بغداد و چه در ری، چه به عنوان پزشکی ساده؛ و یا رییس بیمارستان، کمتر به خانه‌ها، به ویژه کاخ امیران، فرماندهان و فرمانروایان می‌رفت.^۲

پزشک فراندیش

او با گردآوری دانش پزشکی از سراسر جهان از دیرباز تا زمان خودش، کمک بزرگی به این دانش کرد. او به جهت آشنایی با زبان پهلوی، یونانی، سریانی توانست به خوبی منابع پزشکی دانشگاه گندی‌شاپور، یونانیان، هندیان و سریانیان را در کتاب *حاوی فی الطب* گردآوری کند. نخستین برگردان آن را فرج‌فرزند سالم در سیسیل به سال ۱۲۷۹م به لاتین انجام داد. دومی ناشناس به سال ۱۴۸۶م در ۲۵ جلد با عنوان *Liber Dictus Elhavi* این دایره‌المعارف تأثیر به‌سزایی در روشن‌گری بیشتر و بهتر تاریخ پزشکی دارد. برگردان پارسی آن را ذاکر، به سال ۱۳۹۵خ و پس از ده سال در ۲۳ جلد به انجام رسانید.

کتاب *المنصوری فی الطب* رازی نیز در باختر بسیار مشهور شد. گفتار نهم [بیماری‌های سرتاپا] آن ۱۵۱۹م پایان‌نامه‌ی آندریاس وسالیوس پدر دانش آناتومی شد که به گستردگی این گفتار را پژوهش کرد و اندیشمند فرانسوی پیترو د. کونینگ در

^۱ عیون، برگردان ذاکر، ۷۱۲.

^۲ فهرست، ابن‌ندیم، تجدد، ۶۴۱؛ طبقات الأطباء و الحكماء، ابن‌جلجل، برگردان امامی، ۱۵۳؛ تاریخ الحكماء، قفطی، ۳۷۴؛ عیون، برگردان ذاکر، ج ۲، ۷۱۰؛ مجمع النفایس، ۳۲۶ - ۳۳۳.

کتاب خود ثلاث رسائل عربيه في التشریح لمحمد بن زکریا و علی بن العباس و ابن سینا بخش آناتومی آن [منصوری] را به همراه بخش کالبدشکافی از کتاب قانون في الطب ابن سینا و الكامل في الصناعة الطبية اهوازی با ترجمه به زبان فرانسه چاپ رساند^۱.

آوازه رازی در جهان با شناسایی و پخش کتاب الجُدري و الحصبة^۲ بیشتر شد.

رازی در زمینه پزشکی بالینی به جهت کار پیوسته در بیمارستان‌ها و داشتن هوش بالا و اطلاعات علمی گسترده، توانست بسیاری از پیچیدگی‌ها و دشواری‌های تشخیص بالینی را به زیبایی و رسایی در برخورد با بیماران در بیمارستان‌ها، شناسایی و روشنگری کند و توان بالای خود را در تشخیص‌های افتراقی دردها و بیماری‌ها نشان دهد که ره‌آورد آن گردآمدن کتاب تجارب البیمارستان توسط شاگردانش بود و افزون بر آن متدها و روش‌های درمانی ویژه‌ای را دنبال کرد، مانند:

تشخیص افتراقی دردهای درون شکمی و گرفتگی‌های روده‌ای و جداسازی بیماری‌های گوارشی با نام فراگیر قولنج و التهاب کبد و جداسازی آن از التهاب پرده جنب، با وجود پیشرفت آزمایشگاهی و دستگاه‌های گوناگون تشخیصی و پاراکلینیکی، کار بسیار دشوار به شمار می‌آید، ولی رازی بی‌داشتن امکانات پیشرفته، می‌توانست با ورزیدگی به انجام رساند. رازی بسیار توانا در شناخت بیماری‌های سیستم پیشاب‌ی بود و در این زمینه دیدگاه‌هایی ویژه داشت. وی نیرومند در تشخیص درد پدیدآمده از سنگ با خاستگاه پیشابدان نسبت به درد همان از گرده؛ یا از پیشابراهه بود و این مبحث را به گستردگی در کتاب‌هایی جداگانه نیز نگاشت. او همواره باور به دارودرمانی با داروهای سنگ‌شکن در گام نخست داشت و در صورت پاسخ‌نگرفتن، اقدام به کاردرمانی می‌کرد.

¹ *Trois traites danatomie arabes par muhammaed ibn zakariyya alrazi, 'ali ibn al'abbas et 'ali ibn sina. texte inedit de deux trietes. Traduction de p. De koning. E. J. Brill- leide. 1903.*

نک: الذریعة، ج ۲۳، ۴۸، شماره ۷۹۹۱؛ و ج ۱۸، ۱۴۱، شماره ۱۱۱۵ عیون، برگردان پارسی آن، ذاکر، ۱۳۸۷ خ.

^۲ آقابزرگ گوید: کتاب الجدري نوشته محمد فرزند زکریا رازی که در آن انگیزه‌ها، نشانه‌ها و درمان بیماری آبله را بازگو کرده است (الذریعة، ج ۵، ۸۹، شماره ۳۶۸).

داروساز نوگرا

رازی در دانش داروسازی و داروشناسی که به گونه‌ای زیرمجموعه‌ی شیمی است نیز کتاب‌های بی‌شماری نگاشت، مانند: کتاب‌قبادین که درباره داروهای ترکیبی می‌باشد. وی داروها را برپایه گونه‌های بیماری یاد کرده است، در حالی که بیشتر قبادین‌ها برپایه گونه‌های داروهای تکی تنظیم شده‌اند. ترتیب رازی بیشتر مورد توجه پزشکان قرار گرفت؛ زیرا کاربردی‌تر بود. نگاشته‌های رازی در بخش داروهای تکی یا مفردات گیاهی، کانی و جانوری که شاخه‌ای جداگانه در داروسازی به شمار می‌آید نیز گسترده است. او در کتاب حاوی فی الطب ۲۵ جلدی در ۲۴ مجلد، افزون بر نام‌بردن داروهای تکی و ترکیبی در سراسر کتاب (بیش از ۸۵۰۰ صفحه‌ی وزیری چاپ دکن) در سه جلد ۲۰ تا ۲۲ نزدیک به ۲۰۰۰ صفحه گزارشی فراگیر از این داروها می‌دهد. من افتخار برگردان همه مجلدات را به پارسی دارم. هم‌چنین گفتار سوم کتاب منصور، قولنج، مرشد و دیگر کتاب‌های پزشکی او انباشته از دانش داروسازی است که این کتاب‌های ارزشمند از جمله کتاب‌های پرکاربرد در تاریخ پزشکی ایران و جهان بوده است و امروز نیز از منابع درسی دانشکده‌های طب سنتی ایران می‌باشند.

رازی افزون بر آن بیش از ۲۵ کتاب دیگر جداگانه‌نویسی شده در زمینه دارویی و خوراکی، مانند أدویة الموجودة بكل مکان؛ فی الأدویة العین و علاجها و مداواتها، خواص الشراب، فی الدواء المسهل و المقی، إبدال الأدویة (ذریعه، ج ۱۷، ۲۶۱، شماره ۱۷۶)، کتاب الصيدله است و در زمینه خوراکی‌ها، مانند: فی السکنجبین، فی إتحاذ ماء الجبن، فی اللبن، فی الطین، فی المومیائی، دفع المضار الأغذیة، ما یقدم من الفواکه و الأغذیة، کیفیة الاغتذاء، أطعمة المرضى و جزآن.

کیمیای‌گر و شیمیست

رازی توانمندی‌های خود را در زمینه علوم طبیعی و به ویژه دانش کیمیای‌گری نشان داد. رازی دوره جوانی را به پژوهش و کنکاش برای یافتن حجر الفسفی و اکسیر اعظم گذرانید. ژولیوس روسکا او را پدر شیمی علمی و پایه‌گذار مکتب علمی تجربی نوین این دانش‌شناسانند.

کیمیای‌گری که پایه‌های شیمی علمی را بنیاد نهاد

ویژگی رازی در دانش شیمی، برخورد علمی و مادی با آن است. او زانسوی آموزگارش جابر فرزند حیان (د: ۲۶۰ق)، از نمادگرایی و باور به جادو، طلسم و متافیزیک که از ویژگی‌های نگاشته‌های جابر و پیشینیان اوست، پرهیز می‌کند.

ویژگی دیگرش، روشن‌گری بسیار گسترده‌ی او از این دانش است به گونه‌ای که خود در پیشگفتار کتاب سر الاسرار گوید: من آن چه را که حکیمان و فیلسوفان پیشین، مانند: آغاثادیمون، هرمس، والپوس، ویلینوس، افلاطون، رسموس، اسطونوس، جالینوس، ارسطاطالیس، ماریه، اسطفن، فیثاغورس، بقراط، ذی‌مقراطیس، جرجس، هرقل، مریانس، خالد فرزند یزید و آموزگارم جابر فرزند حیان از این دانش پنهان کرده بودند، آشکار ساختم. کتاب‌هایم دارای بخش‌هایی است که تا کنون همانندش را کسی ندیده و پس از آغاثادیمون، کسی آن‌ها را گرد نیآورده است. (سر الاسرار، ۲۳)

رازی زآنسوی پیشینیان مصری، یونانی، چینی و ایرانی، کتاب‌های کیمیایی خود را ساده و روشن و با تقسیم‌بندی و ترتیبی ویژه و با آیین‌نامه‌ی آموزشی یگانه به همراه گزارش‌هایی نازک‌بینانه از روش‌های پیاده کردن ترکیب فرمول‌های گوناگون شیمیایی در لابراتوار، در دسترس دانش‌پژوهان گذاشت که این را نمی‌توان کاری کوچک به شمار آورد. تقسیم‌بندی مواد او به خاکی، گیاهی و جانوری پایه‌ی تقسیم‌بندی مواد شیمیایی کنونی به کانی و آلی امروزی است.

رازی باوری راستین به دانش شیمی داشت و چندین کتاب در ردّ ردکنندگان آن نوشت، مانند: إثبات الصنعة و الردّ علی منکریه‌ا؛ کتاب الردّ علی الکندي في ردّه علی الصناعة الكیمیاء و کتاب الردّ علی محمد بن اللیث الرساتلی في ردّه علی الکیمیائین.

بیرونی بیست و دو کتاب و رساله را در زمینه‌ی دانش کیمیای‌گری بدو نسبت می‌دهد، بخش از آن، مانند: مدخل التعلیمی؛ علل المعادن؛ اثبات الصناعة؛ کتاب الحجر؛ کتاب الاکسیر؛ کتاب شرف الصناعة؛ کتاب الشواهد؛ کتاب محن الذهب و الفضة؛ کتاب سرّ السرّ؛ منیة المتمنی؛ کتاب الردّ علی الکندي في ردّه علی الکیمیائین (الذریعة، ج ۱۰، ۲۲۱، ش ۶۴۳)؛ کتاب في الردّ علی محمد بن اللیث رسالتی في ردّه علی الکیمیائین.^۱

^۱ آقابزرگ کتاب آثار الامام الفاضل المعصوم (الذریعة، ج ۱، ۶، شماره ۲۴). هم‌چنین کتاب الکیمیاء را که نسخه‌ی آن به شماره ۱۲۸۹ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگاه‌داری می‌شود، به رازی نسبت می‌دهد (الذریعة، ج ۱۸، ۱۹۹، شماره ۱۴۱۲).

نگاه رازی به دانش دندان پزشکی

رازی مطالب دندان پزشکی را هم چون دانش پزشکی و داروسازی از منابع یونانی، پزشکان گروه اسکندرانی ساکن اسکندریه مصر، هندی و دانشگاه کهن گندی شاپور از ایران زمین برمی گیرد و در کتاب های خود الحاوی فی الطب، المنصوری، التقسیم و التشجیر؛ یا تقاسیم العلل، تجارب البیمارستان و دیگر کتاب هایش گردآورده و افزون بر آن دیدگاه های خود را در کنار هر کدام به نشان تأیید؛ یا رد و نقض و یا نوآوری خود ثبت کرده است.

توجه رازی و هم گنانش چه در دانش پزشکی و چه دندان پزشکی در مرتبت نخست پیشگیری و در گام دوم درمان است، چون تشخیص ها نارسا بوده و به دنبال آن درمان ها کمتر تأثیر داشتند.

الف) دندان پزشکی پیشگیری

پاییدن و پیشگیری

رازی در بخش دندان پزشکی پیشگیری، پایش بافت های سخت و نرم نگاه دارنده دندان ها [پریودنتیم] را از هرگونه وارد شدن آسیب، آموزش ها و سفارش هایی رابازگو می کند که دربرگیرنده بایدها، نبایدها و برخی پرهیزهایی است که خیلی از دانش دندان پزشکی نوین، دور نیست، مانند:

- پرهیز از رودل کردن و ناگواریدن خوراک در معده که زیانی بسیار گسترده دارد و واکنش آن بر روی دندان ها شتابان نمایان خواهد شد. او یکی راه های جلوگیری از آن را ترتیب درست خوردن خوراک برپایه زودگواری و دیرگواری می داند.

دیگری بالا آوردن (قئ) برای پاکسازی معده از خلط های گردآمده در آن است. دستور می دهد که بهره وری میانه گزین از آن داشته باشند، چون هدف تهی سازی بلغم در معده است.

- خودداری از جویدن چیزهای چسبنده و شیرین، مانند: شیرینی ناطف [شیرینی باسلق ترکی از بادام و پسته]؛
- خودداری از شکستن چیزهای سخت که آسیب به تاج و ریشه دندان می زند؛
- خودداری از نوشیدن بی درنگ نوشیدنی سرد پس از گرم و زانسوی آن.

دیگری بهداشت دهان و دندان با مسواک زدن و کاربرد خلال برای تمیز کردن بخش میان دندانی و به کاربردن داروهای دهانشویه‌ای، دندان شویه‌ای (سنون) و دهان گردان‌ها (غراغر) می‌باشد.

شمار و گوناگونی داروهای دندان شویه‌ای و دهانشویه‌ای درمانی بیش از دهان شویه‌های امروزی است و آن‌ها را به دو گونه خشک *Powder*؛ سرشته نمور *Paste* بخش بندی می‌کند.

الف) گروهی از دندان شویه‌ها، دارویی اند که برای نیرومند کردن بافت‌های نرم و سخت و برای فرونشاندن دردهای دهانی دندانی نیز به کار می‌روند. هم‌چنین برای درمان بیماری‌های لثه و گندی و لقی دندان‌ها نیز کاربرد دارند؛

ب) گروهی دیگر از دندان شویه‌ها برای پاکیزه ساختن دهان و دندان و خوشبو کردن آن و از میان بردن بوی بد دهان به کار برده می‌شوند.

رازی پیشنهاد گزینش مسواک را از چوب درخت اَرَاک^۱ *Salvadora Persica* می‌دهد که بهترین، سودمندترین گونه مسواک به شمار می‌آید.

او در این بخش نام بسیاری از داروهای تکی سوزانده شده را بازمی‌گوید که خاکستر آن‌ها را در ترکیب دندان شویه‌ها به کار می‌برد. این داروهای تکی را با روش‌هایی ویژه می‌سوزانند (احراق) که جزو شیوه‌های داروسازی و فرمول‌های ساخت دارو در کتاب‌های داروشناسی کهن (قربادین) بازگو شده است، نمونه آن خاکستر شاخ گوزن؛ و یا شیشه سوزانده شده است که در ترکیب داروهای زداینده و پاکسازی کننده به کار می‌برند.

کاربرد خاکستر نمک سوزانده شده با عسل که درون گِل رُس (طین الحرّ) نهاده شده، سپس آن گِل را در تنوری با آتش خموش نهاده باشند.

کاربرد خاکستر میوه طرفا در داروهای دندان شویه‌ای نیز پیشنهاد شده است.

^۱ اَرَاک: درختی است که قامت او درازست و سبز و خرم، بسیار برگ و بسیار شاخ. و چوب او سست باشد و از وی مسواک کنند. او را جهاص، چهار، عفس، حسر، غلیه، کبات و بربرگویند. از میوه او آن را که رسیده باشد و پخته شده، و آن چه نارسیده بود او را مرد گویند (صیدنه ابوریحان، ۷۴۶، ۴۷).

ب) درمان بافت‌های نرم و سخت دهان

- دارودرمانی؛

- درمان دستی به همراه کاربرد دارو.

دارودرمانی

درمان بافت‌های نرم دهان

رازی تیتیریک بخش از این کتاب را بدین گونه می‌نگارد: دانستنی‌هایی در باره زخم‌های دهانی تا مرز گلو، آزدگی‌های لثه، برفک و آفت؛ یا قلاع، خون‌برآمدن‌های دهانی (نفث الدم) و آماس‌های پدیدآمده در بافت‌های نرم و سخت دهان، خوره، سوزه و آسیب‌های دیگر دهانی^۱

زخم‌های دهانی، برگه^۲ ۲۰۶؛ آفت؛ یا قلاع، ۲۰۹؛ زالو و آنچه در گلو فرورود و در راه آن بایستد، درمان خفه‌شدگان و غرق‌شدگان، ۲۲۳؛ زبان و از دست‌رفتن حس و حرکت آن، زخم‌ها و سوزه‌ها و آماس آن و چشیدن مزه‌های پلشت و ناهنجاری زبانی فافاء و لکننت و ناهنجاری زبانی تَمْتام و گندی زبان در سخن‌گویی، ۲۲۸؛ حسگر چشایی، ۲۳۶؛ آماس و زخم نغانغ [ماهیچه‌های] گلو و گرفتگی آن و زبان و زبان کوچک و خفگی و غرق‌شدگان و تنگی راه مری، ۲۳۸؛ گرفتگی گلو از نموری بسیار، ۲۵۶؛ بیماری‌های زبان کوچک، ۲۶۶؛ بیماری‌های لوزه، ۲۷۶؛^۲

درمان بافت‌های نرم بیشتر دارودرمانی بوده و در مراحل دیگر ممکن بود که به درمان‌های پزشکی دستی روی آورده شود.

درمان دستی به همراه کاربرد دارو

درمان دستی و کاربرد پزشکی دربرگیرنده:

- بازکردن نوک آبسه، درناژ چرک از درون آماس؛

^۱ الحاوی، برگردان ذاکر، ج ۳، ۲۰۶.

^۲ همان جا، برگه ۲۰۶ - ۲۷۶.

- درمان بافت‌های آماسیده و بزرگ‌شده و گسترش‌یافته، مانند: لوزه‌ها و زبان کوچک که شُل، دراز و برجسته می‌شود راه نفس کشیدن را بند می‌آورد؛

- خونگیری از رگ‌های قرارگرفته در ژرفای تن (فصد)؛

- خونگیری از رگ‌های رویین تن و بادکش‌گذاری (حجامت)؛

- درمان آسیب‌دیدگی بافت‌های سخت رخساره و دهان، مانند: دندان‌ها و استخوان‌های قرارگرفته در سر و گردن

درمان بافت‌های سخت دهان

همواره درمان بافت‌های سخت دهان و رخساره در بخش پزشکی دستی گنجانیده می‌شده است. می‌توان بخش درمان بافت‌های سخت دهان را در دو گروه دندانی و استخوانی بخش‌بندی کرد:

- **بخش دندانی:** درمان پوسیدگی، درد و آبسه‌های پری‌اپیکال ۲۰ دندان شیری و ۳۲ دندان دائمی؛ جرمگیری و سپیدکردن دندان، بستن دندان‌های جنبان و لق با سیم‌های زرین و سیمین، کشیدن و ساختن دندان؛

- **بخش استخوانی:** درمان دررفتگی، شکستگی و ضرب‌دیدگی استخوان‌های رخساره و دهان، مانند: دررفتگی‌های مفصل گیجگاهی فکی (T.M.J)، شکستگی ماندیبول، ماگزیلا و استخوان‌های بینی و گونه است که با درمان پزشکی دستی (کارددرمانی) همراه با دارودرمانی دنبال می‌شود.

درمان دندان

پُرکردن و درمان درد دندان (روت کانال تراپی)

رازی انگیزهٔ پیدایش خوردگی و پوسیدگی دندان (*dental caries or cavities*) را گردآمدن نموری‌ها (رطوبات)؛ و یا فزونی‌ها (فضولات) می‌داند و برای رویارویی با آن گوید: باید آن نموری‌ها و فزونی‌ها را از میان برده شوند، وگرنه دیگر دندان‌ها آسیب خواهند دید. او نیز همانند دیگر پزشکان کهن، هنگامی به درمان دندان دچار پوسیدگی شده، توجه می‌کند که بیمار گرفتار

درد سخت به عصب رسیدن آن شده است، منظور دندان آسیب دیده به درمان عصب کشی (ریشه درمانی)؛ یا روت کانال تراپی نیاز پیدا کرده بود.

همهٔ پیشینیان برای درمان چنین دندان‌های تا آغاز سدهٔ ۱۹م هم‌دیدگاه‌اند و درمان آن‌ها در سراسر جهان چنین می‌پنداشتند:

- سوزاندن عصب درون تاج دندان با ابزاری که با آتش گداخته شده باشد، سپس پُرکردن دندان با موادی که در پایان بازگو خواهد شد؛

- میراندن عصب با داروهای گداخته و میراننده، سپس پُرکردن دندان با داروهای پُرکنندهٔ دندان دارای پوسیدگی است؛ یکی از دیدگاه‌های به روز رازی به هنگام کاربرد دارو برای میراندن عصب دندان؛ و یا ابزار گداخته برای سوزاندنش، جدا کردن دندان آسیب دیده به هنگام کاربرد دارو از دیگر دندان‌هاست که در این روزگار آن را با رابردم می‌توان همانندسازی کرد.

کشیدن دندان

الف) روش نخست: عاقرقرحای سه روز در سرکهٔ نارس (خَل حَمَر) خیسانده را می‌سایند تا مانند خلوک بشود. داروی به دست آمده را دو تا سه روز و هر روز چندین بار به پایهٔ دندان می‌مالند تا پایهٔ آن را آب کند و در پی آن، دندان را جنبان نمایند که در این حالت دندان به آسانی جابه‌جا می‌شود و از جایش درمی‌آید. هنگامی که به اندازه‌ای رسید که شما خواستید، پس بدانید کار شما بی‌درد انجام‌شده بوده است. این کار را با ریشهٔ خیارشنبه نیز می‌توان پیاده کرد.

ب) روش دوم: اگر خواستید دندانی را بی‌درد بکشید، نخست آرد را با شیرابهٔ یتوع بسرشید و سرشته را روی دندان بگذارید، سپس برگ لبلاب بزرگ و تند را روی آن بگذارید و ساعتی رها کنید که به دنبال آن خودبه‌خود متلاشی می‌شود.

ج) روش سوم: رازی دارویی برای کشیدن دندان پیشنهاد می‌دهد، گوید: مازریون ساییده را بر روی ریشهٔ دندان می‌چسبانند و پس از ساعتی آن دندان را با ابزاری تکان می‌دهند تا کشیده شود.

جرم‌گیری، سپید و تمیزکردن

جرم‌زدایی از دندان‌ها با کاربرد پاره‌ای از داروهای گیاهی، کانی و جانور و با کمک برخی از ابزارهای ویژه این کار انجام می‌گرفته است.

درمان دارویی دندان‌ها

رازی بیماری‌های بافت‌های نرم مانند: التهاب حاد لثه، ژنژویت و پریودنتیت، نفس بدبو، هالیتوزیس؛ یا بو و مزه بد دهان، آبسه لثه، خونریزی و درد لثه، تحلیل لثه بین دندان‌ها، احساس مزه فلز در دهان، تراوش بسیار زیاد بزاق، دشواری قورت‌دادن هر چیز و سخن گفتن را به شکل‌های ابتدایی می‌شناساند و به درمان دارویی هر کدام آن‌ها توجه ویژه می‌کند. برخی از آن‌ها را با نام‌گذاری نزدیک به امروزه بدین گونه باز می‌گوید:

گُندی دندان

بیمار در هنگام گُندی دندان‌ها باید از خوردن غوره، ترشک و هر چیزی که ترکیبی از ترشی و بندآورندگی دارد، دوری نماید. از رسانیدن سردی بسیار مانند یخ به دندان‌ها پرهیز کند.^۱ (۱۰۷)

هم‌چنین از خوردن میوه‌های سرد به ویژه به دنبال چیزهای گرم، دوری کند. از خوردن چیزهایی که به تندی می‌گندند مانند شیر و ماهی نمکسود و صحنات و آب‌کامه‌ها پرهیز نماید. باید آن‌چه از خوراک میان دندان‌ها به جا مانده را با تیزبینی و تلاش بسیار بی‌آسیب رساندن به دندان و زخمی کردن لثه در آورد؛ زیرا پیوسته خلال کردن و بازی کردن با لثه، آن را زخمی می‌کند.

جرم‌گیری، سپید و تمیزکردن

جرم‌زدایی و جلوگیری از نشستن جرم بر روی دندان‌ها با کاربرد پاره‌ای از داروهای گیاهی، کانی و جانور انجام می‌گرفته است.

^۱ الحاوی، برگردان ذاکر، ج ۳، ۱۰۷.

دهان شویۀ پاک‌کننده و جرم‌زدا از دندان: خاکستر شیشه‌چهار درم و خاکستر قیسور چهار درم و نمک سرشته شده با عسل سوخته سه درم همه را می‌سایند و با پارچه‌ای ابریشمین الک می‌کنند، سپس به کار می‌برند.

دارویی برای جرم دندان: شیشه و قیسور را نرم می‌سایند، داروی به دست‌آمده را بر روی جرم دندان می‌مالند و می‌پایند که دارو به بافت نرم برخورد نکند.

دارویی دیگر برای جرم: مالیدن چندین روزۀ ساییده سنگ سنباده (سنبادج) روی جرم، آن را از میان می‌برد و بخش مردۀ بافت لثه را جدا می‌کند.

روش‌های جلوگیری از ساخت جرم دندان: کارهایی که از پدیدآمدن جرم دندان جلوگیری می‌کند، نرم‌شستن و خشک و پاک‌کردن دندان‌ها با پارچه‌ای می‌باشد. باید در زمستان‌ها؛ و یا هنگامی که سردی چیره می‌شود دندان‌ها را هنگام خفتن با روغن بان، روغن مالی کنند و در تابستان؛ و یا هنگام چیرگی گرما درون و بیرون دندان را با روغن گل سرخ روغن مالی کنند.

افزایش درازای دندان

پدیده افزایش رویش دندان (*overeruption of teeth*) به هنگام کشیدن دندان روبرو؛ و یا کناری، آن هم به جهت پیری؛ و یا ضرب‌دیدگی و نیز جنبان‌شدن دندان‌ها را باز می‌گوید.

بستن دندان‌ها جنبان

بستن دندان‌ها جنبان با سیم زرین؛ و یا سیمین^۱: انگیزه لقی دندان گشادی سوراخ استخوانی جایگاه دندان؛ و یا گشادی سوراخ عصب چسبنده به دندان می‌باشد این که دندان و عصب نمور و سست شده است، پس درمان آن بندآورندگی (قبض) است جز آن که مورد دوم نیاز به گرمزایی هم دارد.

زرنيخ زرد، و نوره، و مازو و زاگ سپید و نمک را به گونه‌ای برابر برداشته به همراه سرکه ساییده به شکل قرص درآورده و هنگام نیاز آن ساییده را به ریشه دندان لق بمالند. چنانچه دندان‌ها بسیار لق باشند، باید آن‌ها را با سیمی زرین به تکیه‌گاهی ببندد^۲.

شکستگی فک پایین

شکسته‌بندی آرواره شکسته پایین

اگر آرواره پایین از بخش بیرونی‌اش به گونه‌ای بشکند که بخش‌های شکسته‌اش جدا نگردند، باید بررسی کنند که آیا این شکستگی در آرواره چپ است؟ یا خیر؟ اگر در سمت چپ باشد، درمان‌گر باید انگشت میانی و سبابه دست چپ خود را در

^۱ روایتی گزارش شده از امام صادق (ع) از پدشان امام محمدباقر (ع) که دچار آسیب بافت‌های نگاه‌دارنده دندان شدند و ناگزیر از بیستن آن‌ها با سیم زرین شدند. این روایت در چندین کتاب روایی معتبر شیعه بازگوشده است، بدین گونه: السراد ابن محبوب، عن العلاء بن رزین، عن محمد بن مسلم، قال: رأيتُ أبا جعفر (ع) يَمْضَعُ عَلْكَاً.

فقال: يا محمد! نَقَضْتُ الْوَسْمَةَ أَضْرَاسِي فَمَضَعْتُ هَذَا الْعِلْكَ لِأَشْدِّهَا.

قال: و كانت استرخت، فشدّها بالذهب.

امام باقر (ع) را دیدم، سقر می‌جوید، فرمود: ای محمد! وسمه دندان‌هایم را سست و باریک [گونه‌ای سایش] کرده است، سقر جویدم تا آن را استوار سازد.

روای گوید: [پس از گذر مدتی] دندان‌های ایشان سست و جنبان شدند، پس ناگزیر به بستن آن‌ها با [سیم] زرین شد. (الكافي، ج ۶، ۴۸۲؛ الوافي، ج ۶، ۶۴۲؛ بحار الأنوار، ۴۸، ۲۹۸، حدیث ۳۴، باب السواد و الوسمه)

^۲ الحاوي، برگردان ذاکر، ج ۳، ۳۰۹.

دهان بیمار فروکند و بخش برجسته پدیدآمده در فك را به سوی بیرون بکشند تا هموار و برابر از نظر شکل و برجستگی و فرورفتگی شود که این کار همسان سازی را باید با دست راست انجام دهند.

اگر شکستگی در آرواره راست باشد، درمانگر باید انگشتان دست راست خود را در دهان بیمار کند و همان کاری را انجام دهد که پیش از این بازگو کردم.

درمان گر برابری و همسانی و در ردیف هم قرارگرفتن بخش‌های جدا شده را با مرتب قرارگرفتن دندان‌ها خواهد شناخت که باید به حالت طبیعی و سرشتی و گذشته‌اش بازگرداند.

اگر شکستگی آرواره از هر دو سو باشد، باید با کمک دستیاران خود آن را به جای درست خودش بازگردانند.

هم‌چنین اگر بتوانند، باید دندان‌های آرواره شکسته را با سیمی زرین و یا سیمین به یکدیگر ببندند و اگر نتوانند، باید آن‌ها را با نخ ابریشمین خوب به هم پیچیده به هم دیگر ببندند، سپس با روبانی همه فك را به گونه‌ای ببندند که به پشت گردن از دو سمت کشیده و از روی دو گوش به گونه‌ای گذر کند تا آرواره را به جای همیشگی اش بازگرداند سپس دوباره روبان باندپیچی کننده به سوی پشت ببرد و در برگشت از زیر آرواره گذر کند و ادامه باند از روی دو گونه رد شود و به بخش بالا و جلو سر (یافوخ) رفته در آنجا بسته شود و به همراه آن پیشانی نیز به گونه‌ای بنداژ گردد که باند آن از روی باند پیشین گذر کند تا آن را استوار در جای خود نگاه دارد.

اگر آرواره با این شیوه سر جای خودش قرار نگیرد، باید تسمه‌ای باریک و نازک به اندازه آواره بگیرند و پیرامون آن را با پارچه‌ای ببندند و آن تسمه را به آرواره بچسبانند و روی هر دو را نوار پیچ نمایند.

اگر آرواره به جای خودش باز گشت، اکنون باید داروهای شکسته‌بندی را روی بالشتکی بمالند و بالشتک را بر روی آرواره بگذارند و هر دو را با هم بنداژ کنند. هنگامی که آرواره بیمار بسته شد پس باید به او دستور داده شود که همواره آرام گیرد و خاموشی پیشه کند و سخن نگوید و نبود و اگر خوراکی بخواهد، باید خورشت‌هایی را برگزیند که نان در آن ترد شده باشد و حریره‌های ساخته شده از نشاسته و آرد باشد. همچنین باید پیوسته آرواره بنداژ شده واریسی کند که دگرگونی شکل در دیده نشود و اگر چنین شود، باید آرواره را باز کند و به حالت همیشگی و سرشتی اش باز گرداند و آن را دوباره و استوار ببندد.

باید همهٔ درمان‌گران بدانند که دوران بهبودی آروارهٔ شکسته بیست روز و اندکی بیشتر و یا کمتر است؛ زیرا استخوانی نرم می‌باشد و دارای مغز استخوان است که درون آن را پر می‌کند.

اگر در چنین هنگامی آماس نیز سر رسد پس باید آماس را با داروهای بازدارنده و نیروبخش درمان کند سپس از داروهای آب‌کننده که ما در گذشته در بخش آماس گزاره کردیم، بهره‌مند شوند.

او دندان شویۀ جالینوس را بازمی‌گوید که دندان‌ها را پاکسازی و درخشان می‌کند، لثهٔ تحلیل‌رفته بازسازی می‌نماید و استوار و پابرجا در کنار دندان نگاه می‌دارد، نموری آن را از میان می‌برد و خون‌چکانی آن را بند می‌آورد.

رازی از دندان‌شویه‌هایی یاد می‌کند که برای درمان دندان‌های جنبان به جهت پیری؛ یا ضرب‌دیدگی و نیز برای درمان زخم‌های پدید آمده در لثه و برای رویارویی با سرخی زیاد رنگ لثه و داغ‌شدگی و آماسیدن بسیار سودمند هستند.

رازی غسل را ماده‌ای کارآمد و بسیار سودمند در درمان لثه و دندان به شمار می‌آورد.

او دربارهٔ دندان‌شویۀ جالینوس گوید: دندان‌ها را پاکسازی و درخشان می‌کند، لثهٔ تحلیل‌رفته بازسازی می‌نماید و استوار و پابرجا در کنار دندان نگاه می‌دارد، نموری آن را از میان می‌برد و خون‌چکانی آن را بند می‌آورد.

رازی از دندان‌شویه‌هایی یاد می‌کند که برای درمان دندان‌های جنبان به جهت پیری؛ یا ضرب‌دیدگی و نیز برای درمان زخم‌های پدید آمده در لثه و برای رویارویی با سرخی زیاد رنگ لثه و داغ‌شدگی و آماسیدن بسیار سودمند هستند.

او داروهای تکی زیر و درشت، مانند دانهٔ شن را در ترکیب دندان‌شویه‌ها از میان برندهٔ بوی بد دهان، خوشبوکننده‌های دهان و از میان‌برندگان زردی و جرم‌نشسته بر سطح دندان، درخشنده و سپیدکردن دندان به کار می‌برد. خاستگاه داروهای تکی زداينده و درخشان‌کننده، بیشتر جانوری؛ یا کانی است.

رازی در کاربرد داروی گیاهی، توجه‌ای ویژه به نیرو و کارایی بخش‌های گوناگون هر گیاه دارد، مانند: دانه، ریشه، شاخ و برگ، ساقه، غنچه، شکوفه، گل، میوه، افشرده و شیرابه. او بخش‌ها مورد نظرش را بدین گونه یاد می‌کند، مانند: میوهٔ طرفا، ریشهٔ هلیون، پوستهٔ ریشهٔ کبر، آب کدو، شیرابه و صمغ گردو، برگ توت و جز آن که نشان ریزینی علمی اوست.

رازی توجه‌ای ویژه به بیماری‌های بافت‌های نرم و سخت دهان دارد، نشانه‌های هرکدام را به همراه پیامدهایشان و نیز تشخیص افتراقی میان هر یک را بازمی‌گوید، نمونهٔ آن نشانه‌هایی از التهاب حاد لثه، ژنژویت و پریودنتیت، مانند نفس بدبو،

هالیتوزیس، مزه بد دهان، آبسه لثه، خونریزی و درد لثه، تحلیل لثه بین دندان‌ها، احساس مزه فلز در دهان، تراوش بسیار زیاد بزاق، تب، دشواری قورت دادن هر چیز و سخن گفتن است.

پدیده افزایش رویش دندان (*overeruption of teeth*) به هنگام کشیدن دندان روبرو و یا کناری، آن هم به جهت پیری؛ و یا ضرب دیدگی و نیز جنبان شدن دندان‌ها را باز می‌گوید.

او درباره پدیده پوسیدگی دندان (*dental caries or cavities*) و چگونگی درمان آن سخن می‌گوید. او انگیزه پیدایش آن را گردآمدن نموری‌ها (رطوبات) و یا فزونی‌ها (فضولات) می‌داند و باید برای رویارویی با آن، فزونی‌ها را از میان ببرند.

رازی غسل را ماده‌ای کارآمد و بسیار سودمند در درمان لثه و دندان به شمار می‌آورد.

شایسته است که بازگو شود، رازی مسواک را ابزاری برای پاکسازی دهان و دندان می‌شمرد و شگفت‌انگیزتر آن است که بایسته می‌داند، دندان شویه پودری؛ و یا سرشته‌ای (معجون) را باید بر روی مسواک بگذارند و مسواک بزنند که روشی درست به جا برای رساندن داروی دندان شویه به سراسر بخش‌های لثه و دندان‌ها می‌باشد.

مسواک از چوب درخت آراک^۱ *SALVADORA PERSICA* برمی‌گزینند که بهترین، سودمندترین گونه مسواک به شمار می‌آید.

رازی به هنگام دارودرمانی توجهی ویژه به چگونگی کاربرد دارو برای یک دندان دارد. وی سفارش می‌کند، پیش از گذاشتن دارو باید دندان‌های کناری آن و بافت‌های نرم پیرامونش را با گذاشتن موم جداسازی کرده تا دارو به بافت‌های سالم نرسد.

رازی در ادامه پژوهش خود، آشکارا سفارش کاربرد کمتر داروهای کرخت‌کننده و روان‌گردان را می‌دهد، مانند بنگ، تریاک، پوسته بیروح، چون در کاربرد موضعی آن‌ها، بیم آسیب‌رساندن به دندان از یک سو و از سوی دیگر سرریزشدن آن ماده به درون تن و رسیدن زیان فراوان به تن بیمار دیده می‌شود.

^۱ آراک: درختی است که قامت او درازست و سبز و خرم، بسیار برگ و بسیار شاخ. و چوب او سست باشد و از وی مسواک کنند. او را چهارص، چهار، عفس، حسر، غلیه، کبات و بریرگویند. از میوه او آن را که رسیده باشد و پخته شده، و آن چه نارسیده بود او را مرد گویند (صیدنه ابوریحان، ۷۴۶، ۴۷).

او در کاربرد داروهای تند و تیز، مانند حنظل، قثاء الحمار و خربق هشدار می‌دهد، چون داروهای آزاررسان و خراش‌دهنده بافت‌های درون شکمی‌اند.

رازی برخی از روش‌های درمانی نادرست و خرافه‌گونه، ناشناس و بیگانه و آن دسته از درمان‌هایی که بیمار از انجام آن بیزار است و برایش ناخوشایند می‌باشد و آزمون و بوتۀ آزمایش، سودمندی و کارایی آن‌ها را تأیید نکرده است، کنار می‌زند و رد می‌کند، مانند در دهان گرداندن شیر الاغ که برای فرونشاندن دردهای دندانی و استوار و پایدارسازی لثه به کار می‌رفته است.

او آشکارا می‌گوید: من هرگز پیشگام پیاده کردن این گونه روش‌ها نیستم، چون نمی‌دانم با چه سازوکاری می‌تواند تأثیر درمانی داشته باشد.

او همانند پیشینیان و پزشکانی که پس از او آمدند تا سده نوزدهم انگیزۀ خوردگی، پوسیدگی و سوراخ شدن دندان را کرم دندان (*WORM TOOTH*) نمی‌داند، دستکم در برابر نامبردن آن خموشی می‌گزیند، یاد نکردن و به فراموشی سپردن آن به وسیله رازی، در زمانی که این تئوری بی‌پایه علمی و نادرست، ستونی بنیادین برای چگونگی پیدایش پوسیدگی‌های دندانی در کتاب‌های پزشکی و دندان‌پزشکی آن روزگار بوده است، انگیزه‌اش چه بوده است؟ ممکن است این تئوری برای او خوشنودکننده نبوده است، از این رو، بدان بی‌توجهی کرده و پشت گوش انداخته است؛ یا برای آن انگیزه‌ای دیگر در نظر داشته که هنوز پایه‌های استواری برایش نیافته و آن را نیز نمی‌توانسته به عنوان یک تئوری یاد کند.

او در روشنگری اصطلاحات پزشکی و دندان‌پزشکی، بسیار توأمند است و با دانش بالای خود واژه‌شناسی و فرهنگ‌وری به گزاره کردن هر اصطلاح می‌پردازد، نمونه آن گزاره کردن بافت دندان است که آن را استخوان توپُر یاد می‌کند.

کتاب یادشده، به خوبی روشنگر چگونگی پیشرفت دانش دندان‌پزشکی در گذر تاریخ است و از هرگونه درمان‌های نادرست و خرافه به دور است؛ بلکه بر پایه علم، منطق آن روزگار و تشخیص افتراقی درست و مستندات و ملاحظات حسی راستین استوار و از هرگونه دوز، نیرنگ و دجالی فریب‌کاران به دور است. از این رو، دانش دندان‌پزشکی را در دو بخش پیشگیری همراه با نکات بهداشتی و درمان دنبال می‌کند و بیش از ده‌ها داروی گیاهی، کانی و جانوری و چندین داروی ترکیبی و چند ده گونه دندان‌شویه را برای هر دو بخش سفارش می‌دهد.

بسیاری از نکات بهداشتی و پیشگیری او با دانش نوین دندان‌پزشکی نیز هم‌سوئی دارد.

داشته‌های رازی برگرفته از دانش دندان پزشکی یونان، ایران، هند و مصر باستان تا سده ۳ هـ / ۹ م است.
شایسته و بایسته است بدانیم:

(۱) چگونه تندرستی دهان و بافت‌های نرم و سخت را نگاه داشتند؟ تکامل و پیشرفت این دانش چگونه دنبال شد؟ پایه‌های تشخیصی ایشان درباره آسیب‌های دهانی و دندانی چه بوده است؟

پیشینیان بر این باور بودند که انگیزه پیدایش هرگونه زخم درون دهانی، سرریز شدن نموری‌ها (رطوبات) و فزونی‌ها (فضولات) به سوی دهان است، چون گردآمدن فزونی‌ها و نموری‌ها از گونه بلغم، صفرا، سودا و خون در دهان پدیدآورنده زخم‌ها و آماس‌های ویژه هرکدامشان خواهد بود. انگیزه پیدایش پوسیدگی‌های دندانی نیز همین فزونی‌های یاد شده‌اند و افزون بر آن جانوران (کرم) نیز فاکتوری بسیار مهم در رویداد این پوسیدگی‌ها بوده است و امروزه آن را گردآمدن گونه‌ای باکتری به نام «استرپتوکوک موتانس» (*S. Mutans*) می‌دانند که انگیزه بنیادین آغاز پوسیدگی دندان شناخته شده است. این باکتری در حالت عادی در دهان وجود دارد و بی خطر است، اما عدم رعایت بهداشت دهان و دندان باعث تغییر در فلور میکروبی دهان شده و منجر به تکثیر بیش از حد این باکتری و تجمع و تشکیل کلنی می‌شوند. این کلنی‌ها با چسبیدن به سطوح دندان پایه‌گذار پوسیدگی خواهند شد.

(۲) ابزار و وسایل درمانی آنان چگونه بوده است؟

الف) ابزارهای بسیار ساده و ابتدایی جهت سوراخ کردن دندان؛

ب) ابزاری قاشقکی برای گذاشتن دارو درون سوراخ دندان، جهت کشتن و میراندن عصب و پُر کردن بخش گشادشده دندان؛

ج) ابزارهایی برای داغ‌گذاری درون پوسیدگی دندان جهت عصب‌کشی؛

د) نیشترهایی برای بازکردن سر آبه، بادکش‌گذاری به همراه نیشترزدن رگ‌های سطحی (حجامت) و نیشترزدن رگ‌های

عمقی و خونگیری (فصد)؛

ه) ابزارهایی برای کشیدن دندان.

ابزار

الف) ابن سینا گوید: کسی که زالو قورت داده است را در زیر روشنایی آفتاب می‌نشانند دهانش را می‌گشایند زبان را با قاشقکی که ملاغه نامیده می‌شود به پایین می‌فشارند با دیدن زالو دهانهٔ انبر [قالب / کلاب] را بر گردنش به گونه‌ای می‌گذارند که آن را بُرد، سپس آن را بیرون می‌کشند. این انبر همانی است که با آن بواسیر را برمی‌کنند^۱.

ب) میامر: جالینوس گوید: اگر چهل روز عاقرقرا را در سرکهٔ تند و تیز بخیسانند سپس آن را با نمک عجین بسایند و بر روی دندان دردناک بمالند و دمی رها کنند، سپس دندان دردناک را با کلبتین [فورسپس]؛ و یا افیوالی^۲ بگیرند و بکشند.

ج) ابن سینا در قانون گوید: آن را با کارد ریز و باریک ببرید سپس با مِجَرَد^۳ بتراشید^۴.

د) مِجَرَد: پولس گوید: بافت گوشتی رویش یافته در بینی گاهی از آن بیرون می‌زند. چه بسا فرم بینی را نازیبا کند و برانگیزاننده درد گردد؛ زیرا بینی کشیده می‌شود.

گوید: هر چه از این گونه زخم‌ها^۵ را سخت و درشت و زبر و تیره رنگ بیابید، آن‌ها بد نهاد و بدخیم هستند پس باید به دارودرمان آن روی آورید و پیش‌تاز کارددرمانی و بریدن و تراشیدن آن‌ها نشوید؛ زیرا بافت سرطانی می‌باشند و پخش می‌گردند و انگیزهٔ سخت و دشوارشدن آن‌ها خواهد شد. گونه‌ای از آن که سپید رنگ و یا نرم و شل و گوشتی است، درمانش بریده شدن

^۱ قانون، ج ۳، ۳۶۳، هه‌زار؛ قانون، ج ۲، ۱۹۸، عربی.

^۲ افیوالی: دکن، ۱۵۳؛ فیوالی، بیروت، ۴۸۹. وسیلهٔ کشیدن دندان بوده است (ذاکر). ابن سینا گوید عاقرقرا را بسایند و در سرکه چهل روز در آفتاب گذارند سپس داروی به دست آمده را بر روی جایی که شکاف داده‌اند [پیرامون دندانی که کشیده شدنش خواسته شده است] بچکانند و یک تا دو ساعت رها کنند. البته دندان‌های سالم را [با موم] بپوشانند سپس آن [دندان] را بکشند (قانون، ج ۳، ۳۵۰، هه‌زار؛ قانون، ج ۲، ۱۹۲، عربی).

^۳ مِجَرَد: ابزاری کاردپزشکی داسی شکل که با آن جرم دندان‌ها را می‌زدایند. ابزار پاکسازی ساقه از شاخه و یا شاخه از برگ به ویژه درخت خرما، ابزار خراطی چوب. (دهخدا)

^۴ قانون، ج ۲، ۱۷۲، عربی.

^۵ - "جراحت" چاپ دکن، ۷۱. "جراحت" پیشنهاد پژوهشگر چاپ بیروت، ۴۲۶ است.

با کاردی تیز است که چاقو را به درون آن [بینی] برده سپس آن را برید و [با وسیله‌ای به نام مجرد^۱] آن را به آرامی و نرم جویانه بتراشید.

اگر آماس [گوشت زیادی]، بدخیم و بد نهاد باشد. باید با داروهای داغ‌کننده و با آتش با داغ گذاشتن یک ابزار ریز آن را داغ کنید البته اگر داروهای عفونت‌زدا ممانعتی کارساز نباشند سپس سرکه و آب در کانال بینی بریزید. اگر بهبود یافت و نفس کشیدن^۲ به حالت سرشتی درآمد چه بهتر و گرنه بدانید که گوشت اضافی رویش یافته ریشه در ژرفا دوانیده است پس برای درمان آن نخی^۳ را برگزینید بر آن گره بزنید و یک سوزن سربین خمیده به درون کانال ببرید و از کام بیرون بیاورید سپس با دو دست هم چون اره آنچه به جا مانده از گوشت رویش یافته در ژرفا را بیرون بکشید پس از آن پارچه یا پری را به سر لوله‌ای سربین ببندید و درون بینی فرو کنید که راه بینی، باز بماند تا از نفس کشیدن جلوگیری نشود سپس پارچه را به قرص اندرون و داروی کاغد [قرطاس] و جز آن آغشته کنید [و در بینی گذارید] تا آن را به خوبی خشک کند و از رویش دوباره گوشت جلوگیری نماید.

دیدگاه من: پزشکی را در بیمارستان دیدم که پاک‌سازی بینی را نیرومندان و با میله‌ای انجام می‌داد که به اندازه نیم رطل چیزهایی چسبنده و فشرده مانند دل و روده مرغ و بافت‌های بادکنکی و بلغم شیشه‌ای و گوشت شل بیرون می‌آورد، سپس نخی از مو و یا چیزی زبر [گویا برای بخیه‌زدن] به کار می‌برد. بهتر آن است کار بر پایه دیدگاهم و آن چه ما دیدیم کار انجام گیرد و آن در هنگام کار، دست خود را بچرخاند؛ زیرا با این کار، پاک‌سازی کف [بینی] به بالا کشیده می‌شود و کام دست نخواهد خورد و سالم خواهد ماند سپس بر آن مرهم زنگار گذارند. همچنین بهتر آن است همان‌گونه پولس یاد کرده، در آن فتیله‌ای

۱- ابن سینا در قانون گوید آن را با کارد ریز و باریک ببرید سپس با مجرد [ابزاری کاردپزشکی داسی شکل که با آن جرم دندان‌ها را می‌زدایند. ابزار پاکسازی ساقه از شاخه و یا شاخه از برگ به ویژه درخت خرما، ابزار خراطی چوب (دهخدا)] بتراشید (قانون، ج ۲، ۱۷۲، عربی).

۲- ابن سینا گوید اگر نفس کشیدن به گونه سرشتی شد، گرفتگی از میان رفته است و گرنه بخشی از آن در ژرفا فرورفته است که در چنین هنگامی باید از نخ به گونه اره در این جا بهره برد (قانون، ج ۳، ۳۱۶، هه‌زار؛ قانون، ج ۲، ۱۷۲، عربی).

۳- ابن سینا گوید به نخ چندین گره می‌زنید تا مانند اره دندان‌دار شود (قانون، ج ۳، ۳۱۶، هه‌زار؛ قانون، ج ۲، ۱۷۲، عربی).

بگذارند. گونه‌ای از آن [گوشت رویش یافته] بسیار بد و سرطانی می‌باشد و نشانه آن پنهان بودن گوشت رویشی در بینی است و آن در ژرفای بینی و بر روی کام قرار می‌گیرد که در پی آن نفس تنگی و گرفتگی آوا در بیمار نمایان می‌شود.^۱

ه) ابن طلاوس گوید: اگر درد افزایش یافت، باید بر روی آرواره‌ای که در آن دندان دردناک است، پیوسته گاورس گرم شده، بگذارید و اگر کشیدن آن دندان خواسته شود، آرد را با شیرابه شبرم بسرشید آن را سه ساعتی پیرامون دندان بگذارید که انگیزه کشیده شدن آن دندان خواهد شد.

دیدگاه من: برپایه آن چه من دیدم، هنگامی که درد دندان بسیار افزایش می‌یافت، گروهی درمانگر از آرام کردن آن نومید می‌شدند؛ بنابراین ابزاری بلند که دارای سری قاشقکی است مانند نگاره [حرف (ف)] بر می‌گزیدند و سر قاشکی آن را می‌گذاختند سپس سر گداخته را چندین بار بر روی دندان دردناک می‌گذاشتند و دندان را با آن نازک بینانه داغ می‌کردند پس درد آن در جا آرام می‌شد ولی دندان تباه و نابود می‌گشت. باید در چنین حالتی تویی ساخته شده از تکه‌های پارچه‌ای را در گوشه دیگر دهان نگاه دارد.

درمان نرم جویانه‌تر: گذاشتن سرشته‌ای بر روی آن و بستن آرامش می‌باشد سپس با قاشق کوچک که برای پاکسازی گوش خوب است روغن زیتون داغ را چندین بار درون دندان بریزند که درمانی شگفت‌انگیز دارد.

و) دارویی برای کشیدن دندان: مازریون ساییده را بر روی ریشه دندان می‌چسبانند و پس از ساعتی آن را با ابزاری تکان می‌دهند تا کشیده شود.

ز) انطیلس^۲ گوید: دیدگاه من، برپایه آزموده‌هایم کاردی با یک لبه تیز و باریک برگیرید که توان به درون بینی رفتن را داشته باشد و نوک آن نیز تیز نباشد مانند چاقوی کاغذفروشان در بینی فرو برید و بچرخانید.

^۱ الحاوی، بخش بینی.

^۲ - آنتیلیوس: انطیلس، پزشکی ترسا هم روزگار یا نزدیک به دوران پزشکان اسکندرانی می‌باشد (عیون، ج ۲، ۱۲). میانه سده دوم میلادی می‌زیسته است. ارخیگنس و جالینوس از او سخن بسیار آورده‌اند. توانایی او در رشته کاردپزشکی بوده است. از نوشته‌های وی تنها چند نقل قول

هم‌چنین وسیله‌ای از جنس روی که مانند ناودانی [قاشقی] برای ریختن دارو در بینی است که سر آن، هم‌چون سر میل بینی نباشد بلکه بریده و مانند ناودانی درآمده تا داروی به بینی ریختنی به ته بینی برساند.

باید بیمار را بر روی یک چهارپایه در برابر روشنایی بنشانید و گماشته‌ای را پشت او بایستائید تا سر او را به پشت خم کند و کنارهٔ پرهٔ بینی او را بالا کشد. دو سوی بینی را آن که در سمت چپ است ما می‌گیریم و به بالا و بیرون می‌کشیم و اگر در سوی راست است گماشته‌ای که در پشت بیمار ایستاده، آن را می‌گیرد و می‌کشد؛ زیرا ما نیاز داریم که با دست راست خود کار کنیم سپس کارد یاد شده را به درون بینی می‌بریم و آن چه گوشت رویش یافته در آن است را می‌بریم. آن چه را بریده با انبرکی^۱ بیرون می‌آوریم سپس درون آن را با مجرّد^۲ به خوبی پاک‌سازی می‌کنیم تا که در آن جا چیزی از آن به جا نماند سپس قلقطار و مازو و زنگار را برمی‌گیریم و می‌ساییم و در بینی می‌ریزیم. پنبه‌ای را به دور پری که بریده شده و یا لوله‌ای می‌بندیم و پنبه را به دارو می‌آلاییم و در بینی می‌گذاریم. باید پیوسته راه نفس کشیدن بیمار را هموار سازیم. البته پیش از گذاشتن آن بینی را خوب از خون و هر بافت به جا مانده با آب و سرکه شستشو می‌دهیم و چنانچه چیزی به جا مانده باشد، دوباره می‌تراشیم.

(ح) **آلة الکابسة**: ابن‌بیطار به جای آن واژهٔ لولب، دستگاه افشردگیری را نام می‌برد (جامع لمفردات).

(ط) **چگونگی روبارویی با رویانی که دچار دشوارزایی شده است**: هر گاه بارداری به جهت ناتوانی دچار دشواری در زاییدن شود، بر شماست که تخم [ماهی] رعاد^۳ (الفب ۱۲۱۲)، شراب، آب گوارا و خوش، نان و اندکی آرد سپید به کاربرید.

درنگاشته‌ها یونانیان و پزشکان اسلامی دیده می‌شود. گویا پزشکی اسلامی دیر با او آشنا شده باشد؛ زیرا ابن‌ماسویه و حنین در نوشته‌های چشم‌پزشکی خود، نامی از وی نمی‌آورند، ولی از رورگار رازی و پس از آن بارها نام او را یاد می‌کنند. شاید یکی از نوشته‌های او در سدهٔ ۳ق/۹م به تازی برگردانده شده باشد که رازی بی‌نام کتابش از او یاد می‌کند (تاریخ نگاشته‌ها، ۱۰۱).

۱ انبرک (متن_جفت): چاپ دکن؛ "حفت" کوبش، چاپ بیروت، ۴۳۰.

۲ مجرّد: وسیلهٔ کاردپزشکی برای جرمگیری دندان‌ها.

۳ رَعَادَه: *Silurus electruans, Electric ray fish* (قاموس). رعاد: گونه‌ای از ماهی‌هاست که در بلاد مصر بوده و به هیأت آن، خرد است و چون گوشت او بر عضوی نهاده شود آن عضو را بی‌خبر کند و حس او را کم گرداند و به همین معنی دردسر را رفع کند. چون او در دام افتد کشتی را نگذارد تا از آن موضع بگذرد و اگر چه ملاحان در راندن کشتی مبالغت نمایند (صیدنه، ۳۱۸).

دیدگاه‌های رازی در دندان‌پزشکی

۲۵

چنانچه بارداری به جهت رودل کردن دچار دشواری در زاییدن شود، باید آب زیره و سداب به او داده شود. اگر دشواری به جهت سردی زهدان باشد، باید آن را با روغن زیتون داغ مالش دهید.

اگر دشواری به جهت گرمی و سستی باشد، باید باردار را در اتاقی خوشبو بگذارید و تا هنگامی که دلشاد می‌شود، خوشبو کننده بر او بپاشید. هنگام تکه تکه کردن رویان و بیرون آوردن آن، باید با لولب^۱ دهانه واژن را بکشایید، دهانه زهدان بی برو برگرد بازگشایی خواهد شد.

(ی) لولب^۲

(یا) اگر بینی به سویی بگراید، باید نواری پهن و یا تکه دوالی / سیر را آغشته به سرشیم گاوی (غراء البقر) و یا صمغ نمایید سپس آن را بر روی بینی بچسبانید سپس بینی را [به زانسوی گراییده] بکشید. هم‌چنین توفی از پارچه به دور گردن و یا زیر بغل و یا درون گوش بگذارید و سپس آن دوال را به این توق ببندید.

گوید: اگر استخوان بینی دچار کوفتگی و شکستگی سخت شود، شما آن را از روی درد سوزن‌سوزن شونده (نخس) آن خواهید شناخت پس باید به هموارسازی آن روی آورید. بخش تکه شده آن را ببرید و با ابزار جفت^۳ بیرون بکشید، سپس جایگاه را بخیه بزنید و بدوزید و دارو بر روی آن بپاشید.

کوته‌سخنانی از رازی

- فیلسوف کسی است که آگاهی بسنده از دانش کیمیا داشته باشد تا از وابستگی به مردم بی‌نیاز گردد و دیگران نیازمند دانش و هنر او باشند.

۱- لولب: (حاوی، ج ۹، ۱۲۰؛ بیروت، ۱۴۶۸). قلاب، انبر، فورسپس.

۲ حاوی، متن عربی، ج ۹، ۱۰۰؛ بیروت، ۱۴۵۷. لولبی: *Spiral* (قاموس).

۳ جفت: انبردست، پنس، گونه‌ای فورسپس (حاوی، ج ۱۳، ۲۰۲؛ بیروت، ۲۰۸۷).

دکتر محمد ابراهیم ذاکر

- هر کرنشی را خواهشی در پی بُود و مرا خواهشی نیست، پس ایستاده خواهم بود نه بر خاک افتاده، مگر در پیشگاه مردم میهنم.

- رازی بر این باور بود که دانش فلسفه تنها راه رهایی آدمی از جهان بد و رنج‌آور و پاک‌شدن روان از تیرگی‌های آن است.

دیدگاه‌های رازی در دندان‌پزشکی

Trois traités d'anatomie arabes par Muhammad ibn Zakariyya al-Razi, 'Ali ibn al-' Abbas, et 'Ali ibn Sina; text inédit de deux traités. Traduction de P. de Koning, by Rz, Ab Bakr Muammad ibn Zakary, 865?-925?; Avicenna, 980-1037; Koning, Pieter de; Majs, 'Al ibn' Al ibn' Abbs, 949-982E. J. Brill- Leide. 1903.

Trois traités d'anatomie arabes par muhammaed ibn zakariyya alrazi, 'ali ibn al abbas et 'ali ibn sina. texte inédit de deux traités. Traduction de p. De koning. E. J. Brill- leide. 1903

Epître de Beruni, Contenant des ouvrages de Muhammad B. Zakariya Al- Razi.

Ferd. Hofer, Histoire de la Chimie, Paris 1842

إبدال الأدوية، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).

اثبات الصناعة، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).

الاثبات الصناعة و الرد علی منکرهها، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).

الأحجار، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).

إخبار العلماء بأخبار الحكماء، ابن قفطی، جمال الدین ابوالحسن علی فرزند قاضی اشرف یوسف شیبانی (۵۷۷-۶۴۶ ق /

۱۱۶۷-۱۲۴۸ م)، چ. لیپرت؛ چاپ لایپزیگ ۱۹۰۳ م؛ چاپ مصر، ۱۳۲۶ ق؛ تاریخ الحكماء، برگردان پارسی إخبار العلماء، از

ناشناسی (۱۰۹۹ ق) به دستور شاه سلیمان صفوی، تصحیح بهین دارایی، تهران، ۱۳۴۷ خ.

أدویة الموجودة به بكل مكان، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).

أطعمة المرض، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).

أقربادین القلانسی، بدرالدین محمد فرزند بهرام قلانسی سمرقندی، پژوهش زهیر بابا، چاپخانه دانشگاه حلب، ۱۴۰۳ ق /

۱۹۸۳ م.

اکسیر، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).

آثار الامام الفاضل المعصوم، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م. نک: ذریعه، ج ۱، ۶، شماره ۲۴. بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، بحار الأنوار، ملامحمدباقر مجلسی (۱۰۳۷-۱۱۱۱ ق) فرزند ملامحمدتقی، تصحیح محمدباقر بهبودی، دار الکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۷۶ ق.

تاریخ الحكماء قبل ظهور الاسلام و بعده، شمس‌الدین شهرزوری، محمد فرزند محمود (ز: ۶۸۷ ق)، برگردان مقصود علی تبریزی (۱۰۱۱ ق)، تصحیح محمدسرور مولائی شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، چ. یکم، ۱۳۶۵ خ؛ چ. دوم، ۱۳۸۴ خ، ۵۱۰ برگه.

تاریخ الحكماء، إخبار العلماء به أخبار الحكماء، قفطی، جمال‌الدین علی فرزند یوسف فرزند ابراهیم شیبانی (۵۶۸-۶۴۶ ق / ۱۱۷۲-۱۲۴۸ م)، برگردان محمد فرزند علی فرزند محمد خطیبی روزنی، به کوشش بهین دارایی، تهران، ۱۳۴۷ خ؛ تاریخ نگارش‌های عربی، فواد سزگین، ج ۳، برگردان خانه کتاب، تهران، ۱۳۸۰ خ؛

تجارب، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).

التدابیر، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).

التدبیر، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).

التعریف بطبقات الأمم، ابوالقاسم صاعد فرزند احمد (۴۲۰-۴۶۲ ق)، پژوهش و برگردان، غلامرضا جمشیدنژاد اول، تهران، ۱۳۸۳ خ؛

تقاسیم العلل؛ یا کتاب التقسیم و التشجیر، ابوبکر محمد فرزند زکریای رازی (۳۱۳-۲۵۱ ق)، پژوهش، دکتر صبحی محمود حمای، انتشارات دانشگاه حلب، سازمان میراث علمی عربی، ۱۴۱۲ ق - ۱۹۹۲ م؛ گروه‌بندی و تشخیص افتراقی بیماری‌ها (تقاسیم العلل، التقسیم و التشجیر)، ابوبکر محمد فرزند زکریای رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م)، پژوهش و برگردان محمد ابراهیم ذاکر، زیر نظر حسن اتوکش، انتشارات دانشگاه علوم پزشکی و خدمات درمانی ایران، ۱۴۰۰ خ.

جامع لمفردات الأدوية و الأعذیة، ابن‌البیطار، دارالمدینة، بیروت؛ ضیاء‌الدین ابن‌بیطار (د: ۶۴۷ ق / ۱۲۴۹ م)، ابومحمد عبدالله فرزند احمد مالقی نباتی، قاهره، ۱۲۹۱ ق؛ فرانکفورت به کوشش سزگین، ۱۹۹۶ م.

الجدري نوشته محمد فرزند زکریا رازی که در آن انگیزه‌ها، نشانه‌ها و درمان بیماری آبله را بازگو کرده است (الذریعة، ج ۵، شماره ۳۶۸).

الجدري و الحصبة، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م، به کوشش کورنلیوس وان آلن وان دایک، بیروت، ۱۸۷۲ م / ۱۲۸۹ ق؛ ترجمه پارسی همراه متن عربی، محمود نجم‌آبادی، تهران، ۱۳۴۳ خ؛ ترجمه پارسی، محمود نجم‌آبادی، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۱ خ.

الحاوي في الطب جزء الثالث في أمراض الأذن و الأنف و الأسنان، بیماری‌های گوش، بینی و دندان، پژوهش از روی دست‌نوشته‌های کهن کتابخانه پهلوانی و اسکوریال، وزارت فرهنگ هندوستان، چاپخانه مجلس دایره‌المعارف عثمانی، حیدرآباد دکن هند، ۱۳۷۵ ق / ۱۹۵۵ م؛ پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، ۱۳۹۱ خ.

الحاوي في الطب، الجزء السابع عشر، في الجدري و الحصبة و الطواعين، بیماری آبله و حصبه و طاعون، محمد فرزند زکریا رازی (د: ۳۱۳ ق) پژوهش از دو دست‌نوشته به شماره‌های ۸۱۷ و ۸۵۵ اسکوریال و نسخه آشفته [طیب] در کتابخانه دایره‌المعارف عثمانی، وزارت فرهنگ هند، نظارت دکتر محمد عبدالمعید خان استاد زبان و ادبیات عرب در دانشگاه عثمانی و مدیر دایره‌المعارف عثمانی، چاپخانه مجلس دایره‌المعارف عثمانی، حیدرآباد دکن هند، ۱۳۸۴ ق / ۱۹۶۴ م؛ و پژوهش دکتر محمد محمد اسماعیل، دارالکتب العلمیه، بیروت، لبنان به سال ۱۴۲۱ ق / ۲۰۰۰ م؛ پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ۱۳۹۵ خ.

الحاوي في الطب، جزء الثالث عشر، في أمراض الرض و الفسخ الذي ينشق منه داخلاً و القروح في الأعضاء التناسل و المقعده و غیرها، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ ق / ۹۲۵ م)، مجلس دایره‌المعارف، عثمانی، حیدرآباد، دکن، هند، ۱۳۸۲ ق / ۱۹۶۲ م، عنوان کوفتگی، پارگی، زخم‌های دستگاه تناسلی و مقعد، پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ۱۳۹۴ خ.

الحاوي في الطب، جزء الثاني و العشرون، في الصيدله و في جداول استنباط الأسماء و الأوزان و المکاييل، داروسازی، داروشناسی و جدول نام داروها، وزن‌ها و پیمانه‌ها، محمد فرزند زکریا رازی (د: ۳۱۳ ق) پژوهش از دست‌نوشته شماره ۸۱۵

اسکوریال و ترکیه، وزارت فرهنگ هند، نظارت دکتر محمد عبدالمعید خان استاد زبان و ادبیات عرب دانشگاه عثمانی و مدیر دایره‌المعارف عثمانی، چاپخانه مجلس دایره‌المعارف عثمانی، حیدرآباد دکن هند، ۱۳۹۰ق / ۱۹۷۱م؛ پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ۱۳۹۵خ.

الحوای فی الطب، جزء الثانی عشر، فی أمراض السرطان و الأورام و الدمامیل و الدبیلات و میحلل جساً القروح و الدشبذ و غیرها، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ق / ۹۲۵م)، مجلس دایره‌المعارف، عثمانی، حیدرآباد، دکن، هند، ۱۳۸۱ق / ۱۹۶۲م، سرطان، آماس و دمل‌ها، پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ۱۳۹۴خ.

الحوای فی الطب، جزء السادس عشر، فی الحمیات الدق و الذبول و النافض و الحمیات التي لاتسخن و فی الحمیات الحادة و الحادثة عن السدد و سقي الماء البارد و غیرها، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ق / ۹۲۵م)، مجلس دایره‌المعارف، عثمانی، حیدرآباد، دکن، هند، ۱۳۸۴ق / ۱۹۶۴م، تب دق، لاغری شدید، تب لرزه، تب‌هایی که گرم نیستند و تب وبایی و جز آن، پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ۱۳۹۴خ.

الحوای فی الطب، جزء العاشر، فی أمراض الکلی و مجاری البول و غیرهما، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ق / ۹۲۵م)، مجلس دایره‌المعارف، عثمانی، حیدرآباد، دکن، هند، ۱۳۸۰ق / ۱۹۶۱م، کتاب دهم، بیماری‌های کلیه و مجاری ادراری، پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ۱۳۹۳خ.

حجر الاصف، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ق / ۸۶۵-۹۲۵م).

الحجر، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ق / ۸۶۵-۹۲۵م).

الخاصة، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ق / ۸۶۵-۹۲۵م).

خواص الشراب، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ق / ۸۶۵-۹۲۵م).

دفع المضار الأغذية، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ق / ۸۶۵-۹۲۵م).

دیباجه‌ای بر میراث نوشتاری پزشکی ایران و جهان از دیرباز تا سده ۱۱هـ، مجمع النفایس و حجله العرایس، سالک‌الدین محمد حمویی (زاده ۹۵۲ - زنده ۱۰۳۲ق)، پژوهش محمدابراهیم ذاکر و غلامرضا جمشیدنژاداول، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۶خ؛

دیدگاه‌های رازی در دانش دندان‌پزشکی، سخنرانی محمدابراهیم ذاکر به مناسبت روز داروسازی و رازی، دوم شهریورماه ۱۴۰۱، دانشگاه علوم‌پزشکی ایران، موزه و کتابخانه ملک و فرهنگستان علوم پزشکی

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء الاول، آب حیات - ازهاق الباطل، آغابزرگ الطهرانی، محمدمحسن نزیل سامراء (۱۲۹۳ - ۱۳۸۹ق)، مقدمه و تصحیح محمدعلی اردوبادی، محمدحسین کاشف‌الغطاء و تقریظ حسن صدرعاملی، مطبعة الغري، نجف الأشرف،، ۱۳۵۵ق / ۱۹۳۶م، ۱۶۰۸ عنوان کتاب از آب حیات تا شناسه ازهاق الباطل، ۴۵۰ برگه.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء الثالث و العشرون، آغابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، مقدمه، تصحیح و تحقیق احمد منزوی (۱۳۰۴ - ۱۳۹۴خ)، چاپخانه اسلامیة، تهران، ۱۳۵۴خ / ۱۳۹۵ق / ۱۹۷۵م، ۱۳۷۰، شناسه کتاب از ۷۸۱۱ - ۹۱۸۰ المنتزع المختار - میوه شیرین، ۳۶۲ برگه.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء الثامن عشر، آغابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، مقدمه، تصحیح و تحقیق احمد منزوی (۱۳۰۴ - ۱۳۹۴خ)، چاپخانه اسلامیة، تهران، ۱۳۴۶خ / ۱۳۸۷ق / ۱۹۶۷م، ۲۲۵۰ شناسه (ک ۱۳۴۳، گ ۲۸۰، ل ۶۲۷) از عنوان کشف اصطلاحات الفنون - لیلی و مجنون، ۴۳۶ برگه.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء الثاني، الأساری و الغلول - ایوان مدائن، آغابزرگ الطهرانی، محمدمحسن نزیل سامراء (۱۲۹۳ - ۱۳۸۹ق)، مطبعة الغري، نجف الأشرف، ۱۳۱۵خ / ۱۳۵۵ق / ۱۹۳۶م، ۲۰۴۵ کتاب از الأساری و الغلول - ایوان مدائن، ۵۲۴ برگه.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء الخامس، آغابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، مقدمه، تصحیح و تحقیق علی نقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹خ)، چاپخانه بانک ملی ایران، تهران، ۱۳۲۳خ / ۱۳۶۳ق / ۱۹۴۴م، و ۱۵۱۴ کتاب از ثابت‌نامه - شناسه چینی‌سازی، ۵۲۰ برگه.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء السابع عشر، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، مقدمه، تصحیح و تحقیق احمد منزوی (۱۳۰۴ - ۱۳۹۴ خ)، چاپخانه اسلامیة، تهران، ۱۳۴۶ خ / ۱۳۸۷ ق / ۱۹۶۷ م، ۱۷۲۸ شناسه (ق ۱۳۴۸، ک ۳۸۰) از عنوان قائد القوات العلویة - رسالة في الكسوف و الخسوف، ۳۲۹ برگه.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء العاشر، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، مقدمه، تصحیح و تحقیق علی نقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹ خ)، چاپخانه مجلس شورای ملی ایران، تهران، ۱۳۳۵ خ / ۱۳۷۵ ق / ۱۹۵۶ م، ۸۸۵ شناسه از ذائقه ماتم - الرسائل و المكاتب، ۲۷۲ برگه.

الردّ علی الكندي في إدخاله صناعة الكيمياء في الممتنع، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

الردّ علی الكندي في رده علی الكیمیائین، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

الردّ علی محمد بن الليث الرسائلي في رده علی الكیمیائین، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م). رسالة البيروني في فهرست كتب محمد بن زکریا الرازي للبيروني، تصحیح پُل کراوس، چاپ پاریس، ۱۹۳۶ م، ۵۱ برگه.

رسالة البيروني في فهرست كتب ابن زکریاء الرازي، فهرست کتاب‌های رازی و نام‌های کتاب‌های بیرونی / از ابوریحان محمد بن احمد بیرونی و المشاطة لرسالة الفهرست / از ابواسحق ابراهیم بن محمد معروف به غضنفر تبریزی ؛ تصحیح و ترجمه و تعليق از مهدی محقق، تهران، ۱۳۶۶ خ.

رسالة البيروني في فهرست كتب ابن زکریاء الرازي، فهرست کتاب‌های رازی و نام‌های کتاب‌های بیرونی / از ابوریحان محمد بن احمد بیرونی (۳۶۲ - ۴۴۰ ق) و المشاطة لرسالة الفهرست / از ابواسحق ابراهیم بن محمد معروف به غضنفر تبریزی ؛ تصحیح و ترجمه و تعليق از مهدی محقق، تهران، ۱۳۶۶ خ. ← فهرست

رسالة إلى الحسن بن اسحاق بن محارس القمي، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م)

ريحانة الأدب في تراجم المعرفين باللكنية او اللقب؛ يا كنى و القاب، محمدعلی مدرس تبریزی، ج ۱ تا ج ۶، تهران، از ۱۳۶۹ ق / ۱۳۲۸ خ تا ۱۳۷۵ ق / ۱۳۳۳ خ.

سّر الأسرار؛ یا رازهای صنعت کیمياء، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م، برگردان حسنعلی

شيبانی، دانشگاه تهران، ۱۳۴۹ خ؛

سّر الحکماء، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

سرح العیون فی شرح رساله ابن زیدون احمد بن عبدالله، شارح ابن نباته، محمد فرزند محمد (۶۸۶ - ۷۶۸ ق)، پژوهش ابراهیم، محمد ابوالفضل، انتشارات مکتبه العصریه، بیروت، ۱۴۱۹ ق؛

شرف الصناعه، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

شواهد، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

الصیدلة، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

الصیدله، محمد فرزند زکریا رازی

صیدنه، ابوریحان بیرونی، محمد فرزند احمد (۳۶۲ - ۴۴۰ ق)، برگردان کاسانی، پژوهش استاد ایرج افشار، مرکز تحقیقات اخلاق و حقوق پزشکی وابسته به دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۸۷ خ.

طبقات الأطباء و الحکماء، ابن جلجل، ابوداود سلیمان فرزند حسان (ز: ۳۷۷ ق)، برگردان محمد کاظم امامی، دانشگاه تهران، ۱۳۴۹ خ؛

عِلل المعادن، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

عیون الأنباء فی طبقات الأطباء، ابن ابی اصیبعه احمد خزرجی، چاپ سنگی، امرؤقیس فرزند طحان، قاهره، ۱۲۹۹ ق؛ دانشگاه فرانکفورت، ۱۹۹۵ م / ۱۴۱۶ ق؛ پژوهش نزار رضا، بیروت، ۱۹۶۵؛ دارالثقافه، بیروت، ۱۴۰۸ ق / ۱۹۸۷ م؛ برگردان محمد ابراهیم ذاکر، انجمن گیاه‌درمانی، ۱۳۹۳.

فهرست ابن‌الندیم، ابوالفرج محمد فرزند اسحاق، ابن‌ندیم (۲۹۷ - ۳۸۵ ق)، چاپخانه رحمانی مصر، چاپ ۱۳۴۸ ق؛ دیگر: دارالمعرفه، بیروت؛ برگردان رضا تجدد، تهران، ۱۳۴۶ خ؛ به کوشش مهین جهان‌بگلو، امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۶ خ. ← فهرست فهرستواره کتاب‌های فارسی، احمد منزوی، جلد پنجم بخش پزشکی، دانش‌های تجربی از طبیعی، پزشکی، داروسازی و کیمیا، مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۷۹ خ؛

فی اتخاذ ماء الجبن، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

فی الأدوية العین و علاجها و مداواتها، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

في الدواء المسهل و المقيء، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
 في السکنجبین، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
 في الطین، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
 في اللبن، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
 في المومیائی، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

قاموس القانون في الطب (معجم المصطلحات الطبية و الادوية المفردة المستعملة في القانون في الطب ابن سینا)، فرهنگ لغات قانون في الطب ابن سینا، عربی - انگلیسی، حکیم عبدالحمید، حکیم کبیرالدین، حکیم عبدالوهاب ظهوری، دکتر محمد عبدالعزيز، حکیم فضل الرحمان، موسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل دانشگاه علوم پزشکی ایران، تهران، بازنگری ۱۹۹۸ م.

قانون في الطب، حسین فرزند عبدالله ابن سینا (۳۷۰ - ۴۲۸ ق)، داراحیاء التراث العربی، بیروت - لبنان؛ برگردان عبدالرحمان شرفکندی (هه ژار)، انتشارات سروش، چاپ هشتم، تهران، ۱۳۸۵ خ؛ قانون في الطب، ابن سینا - دارصادر، بیروت، د. ت؛ قانون في الطب لابن سینا، پژوهش ابراهیم شمس الدین، موسسه اعلمی، بیروت، لبنان، ۱۴۲۵ ق / ۲۰۰۵ م. قرابادین، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

قولنج رازی و رساله قولنج ابن سینا، تصحیح و تحقیق محمود حمادی، پژوهش و برگردان محمد ابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشکده طب سنتی دانشگاه علوم پزشکی و خدمات درمانی شهید بهشتی، ۱۳۸۵ خ.
 الکافی: اصول کافی شامل روایات اعتقادی؛ فروع کافی حاوی روایات فقهی؛ روضه کافی شامل احادیث متفرقه، ابوجعفر محمد فرزند یعقوب فرزند اسحاق ثقه الاسلام کلینی رازی (د: ۳۲۹ ق)، پژوهش علی اکبر غفاری، انتشارات آخوندی، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۹ ق.

کامل الصناعة الطبية، الکناش الملکی، علی فرزند عباس اهوازی مجوسی (ز: ۳۷۲ ق / ۹۸۳ م)، چ. بولاق، قاهره، ۱۲۹۴ ق؛ دیگر: انجمن تاریخ دانش‌های عربی و اسلامی، دانشگاه فرانکفورت - آلمان، ۱۹۹۶ م / ۱۴۱۷ ق؛ دیگر: چ. تهران، مؤسسه احیاء طب طبیعی؛ ترجمه محمد خالد غفاری، سفیر اردهال، تهران، ۱۴۰۰ خ.

کیفیه الاغتذاء، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).

الکیمیاء را که نسخه آن به شماره ۱۲۸۹ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگاه‌داری می‌شود، به رازی نسبت می‌دهد
الکیمیاء، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م). نسخه آن به شماره ۱۲۸۹ در کتابخانه مرکزی
دانشگاه تهران نگاه‌داری می‌شود، (نک: الذریعة، ج ۱۸، ۱۹۹، شماره ۱۴۱۲).
الکیمیاء، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م)، نسخه آن به شماره ۱۲۸۹ کتابخانه مرکزی دانشگاه
تهران، نک: الذریعة، ج ۱۸، ۱۹۹، شماره ۱۴۱۲.

لانگله دوفرنوا *Epitre de Beruni, Contenant des ouvrages de Muhammad B. Zakariya Al- Razi*.

لغت‌نامه، دهخدا علی اکبر دهخدا (د ۱۳۳۴ خ)، چ تهران (۱۳۲۵-۱۳۴۶ خ) و CD

مایقدم من الفواکه و الأغذیة، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).

محن الذهب و الفضة، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).

المحن، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).

مدخل التعليمی، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).

المرشد او الفصول، تحقیق و تصحیح البرزکی اسکندر، پژوهش برگردان محمدابراهیم ذاکر، موزه تاریخ علوم پزشکی ایران
وابسته به دانشگاه علوم پزشکی و خدمات درمانی تهران، ۱۳۸۴ خ.

منجد في اللغة و الأعلام، لويس معلوف (۱۸۶۷-۱۹۴۶ م)، چ یکم، المطبعة الكاثوليكية، بيروت، ۱۹۳۷ م؛ الطبعة الثانية و
الثلاثون / ۱۹۹۲ م؛ و CD. ← منجد.

المنصوري في الطب، تحقیق و تصحیح حازم بکری صدیقی، پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، موزه تاریخ علوم پزشکی
ایران وابسته به دانشگاه علوم پزشکی و خدمات درمانی تهران، ۱۳۸۷ خ.

منية المتمني، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).

مؤلفات و مصنفات ابوبکر محمد فرزند زکریای رازی، نجم‌آبادی محمود، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۳۹ خ.

نزهة الأرواح و روضة الأفراح [تاریخ الحكماء قبل ظهور الاسلام و بعده]، شهرزوری، شمس‌الدین محمد فرزند محمود (ز: ۶۸۷ق)، حیدرآباد هند، ۱۹۷۶م؛ دیگر: پژوهش ابو شویرب، عبدالکریم، داربیلیون، پاریس، فرانسه، ۲۰۰۷م.

الوافي بالوفیات، صلاح‌الدین ابوالصفا خلیل فرزند ایبک سیفی صفدی (۶۹۶ - ۷۶۴ق)، به کوشش هلموت ریتر (۱۸۹۲ - ۱۹۷۱م)، دار النشر فرانز شتاینر، بیروت - لبنان، ۱۴۰۱ق، ۲۲ جلد.

الوافي، ملامحسن فیض کاشانی فرزند رضی‌الدین شاه‌مرتضی (۱۰۰۷ - ۱۰۹۱ق)، تحقیق آقای ضیاء‌الدین حسینی، انتشارات کتابخانه امام امیرالمؤمنین (ع) اصفهان، سه جلد رحلی چ. سنگی؛ دیگر: تحقیق آقای ضیاء‌الدین حسینی، اشراف سید کمال‌الدین فقیه‌ایمانی، نشر عطر عترت، اصفهان، ۱۴۳۰ق / ۱۳۸۸خ، ۲۶ جلد.

ویژگی‌های رازی، شیمیست نوآور، کلینیسین نواندیش محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ق / ۸۶۵ - ۹۲۵م)، سخنرانی محمدابراهیم ذاکر، همایش بین‌المللی بزرگداشت محمد بن زکریای رازی، پردیس دانشگاه رازی کرمانشاه، ۲۱ و ۲۲ آذر ۱۳۹۶.